

ДІЯ РІШЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ В ЧАСІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

TEMPORAL EFFECTS OF THE DECISIONS OF CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE: MODERN TENDENCIES

Черняк Є.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті аналізуються положення процесуальних кодексів України щодо включення до підстав для перегляду судових рішень за виключними обставинами встановленої Конституційним Судом України (далі – КСУ) неконституційності закону, іншого правового акта чи їх окремого положення. Цей аналіз разом із врахуванням правозастосовної практики дав змогу розкрити питання зворотної дії рішень КСУ. Продемонстровані проблемні аспекти правозастосування зумовлені відсутністю однозначності у вирішенні питань ретроактивності рішень КСУ. На прикладі судової практики Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду проілюстровано, що заяви про перегляд за такою виключною обставиною, як встановлення факту неконституційності, залишаються без задоволення. Особлива увага звернута на необхідність врахування таких ключових моментів, як виключення нівелювання мети визнання неконституційності норми (акта) виключною обставиною у разі, якщо рішення, в якому застосовано неконституційний закон, не скасовується. Підкреслено на необхідності забезпечення принципу правої визначеності та ефективності механізму відновлення права людини за наслідками ухваленого судами рішення.

На прикладі тлумачень змісту ч. 1 ст. 59 Конституції України визначено співвідношення мети законодавця, що міститься в Законі України, яким було внесено зміни до цих положень Конституції, і правової позиції КСУ щодо офіційного тлумачення ч. 1 ст. 59 в редакції до внесення до неї змін.

Окремо виділено проблематику обов'язковості, остаточності та неможливості оскарження рішень і висновків, ухвалених КСУ. Окреслено відсутність відповідей, питання на які може призвести до неоднозначного розуміння меж застосування ст. 151-2 Конституції України, а отже – спричинити правову невизначеність.

Ключові слова: рішення Конституційного Суду України, юридична позиція Конституційного Суду, зворотна дія (ретроактивність) рішень Конституційного Суду, перегляд судових рішень, виключна обставина, неконституційність закону (окремих положень).

The provisions of the procedural codes of Ukraine regarding the inclusion the unconstitutionality of a law, other legal act or their separate provision, established by the Constitutional Court of Ukraine (CCU) to the grounds for review of court decisions in exceptional circumstances are analyzed in article. This analysis, as well as the law enforcement practice has allowed raising the issues of the retroactive effect of the decisions of the CCU. Problematic aspects of law enforcement that are the consequence of the lack of unambiguousness in resolving the issues of retroactivity of the decisions of the CCU are demonstrated. On the example of the case law of the Supreme Court, the Panel of judges of the Administrative Court of Cassation illustrates that applications for review in such exceptional circumstances as the establishment of a fact of unconstitutionality are not satisfied. Particular attention has been paid to the necessity taking into account such crucial points as the exclusion the elimination of the goal of recognizing the unconstitutionality of a norm (act) as an exceptional circumstance in the event that the decision in which the unconstitutional law was applied is not annulled. The necessity of ensuring the principle of *res judicata* and the effectiveness of the mechanism for restoring human rights in the aftermath of a court decision is emphasized.

On the example of the interpretation of the content of Part 1 of Art. 59 of the Constitution of Ukraine defined the correlation between the purpose of the legislator, contained in the Law of Ukraine, which amended the provisions of the Constitution and the legal position of the CCU on the official interpretation of Part 1 of Art. 59 in the edition, prior to its amendment.

The issues of bindingness, finality and impossibility of appealing against decisions and opinions ruled by the CCU are highlighted separately. It is outlined the lack of answers to which questions can lead to ambiguous understanding of the limits of application of Art. 151-2 of the Constitution of Ukraine, and therefore cause legal uncertainty (so called *res judicata*).

Key words: acts of the Constitutional Court of Ukraine, legal position of the Constitutional Court, retroactivity of the decisions of the Constitutional Court, review of court decisions, exceptional circumstance, unconstitutionality of law (separate provisions).

Постановка проблеми. Питання про часові межі дії рішень Конституційного Суду України має велике значення для забезпечення правової визначеності, передбачуваності практики правозастосування в межах усієї правової системи, а також ефективного захисту прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до ч. 2 ст. 147 Конституції України (далі – КУ) обов'язковість ухвалених Конституційним Судом України (далі – КСУ) рішень і висновків

визначена одним із принципів, на яких ґрунтується його діяльність. Основу аналізу новітніх тенденцій, що є предметом цього дослідження, склали такі види актів КСУ, як Рішення у справах щодо конституційності законів України, офіційного тлумачення Конституції України та Висновки у справах щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 КУ на тій підставі, що саме під час реалізації цих видів

актів КСУ зазначені тенденції проявляються найбільш виразно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання про межі дії в часі рішень конституційних судів і про юридичну силу та значення їхніх правових (юридичних) позицій були предметом наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених, а саме: С.В. Бошно, М.В. Вітрука, Г.А. Гаджиєва, В.О. Кряжкова, О.М. Кряжкової, В.Ф. Погорілка, М.Д. Савенка, А.О. Селіванова, О.Ф. Скакун, М.В. Тесленко, В.П. Тихого, М.П. Ткачука, Ю.М. Тодики, В.Л. Федоренка, Т.О. Цимбалістого та інших. Важливо зацентувати на тому, що питання зворотної дії рішень КСУ та можливих підстав їх перегляду є такими, що потребують подальших наукових розвідок з обов'язковим врахуванням правозастосовної практики. Зміни до процесуальних кодексів України в частині доповнення переліку виключних обставин, які є підставою для перегляду судового рішення, актуалізували дискусії не лише щодо «перспективної», але й ретроспективної (ретроактивної) дії рішень КСУ. Встановлена КСУ неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їхнього окремого положення, застосованого (не застосованого) судом під час вирішення справи, якщо рішення суду ще не виконане, була визнана підставою для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами.

Мета статті полягає в дослідженні сучасних тенденцій щодо реалізації в практиці Верховного Суду такої підстави для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами, як встановлення КСУ неконституційності (конституційності) закону, іншого правового акта чи їхнього окремого положення, застосованого (не застосованого) судом під час вирішення справи, якщо рішення суду ще не виконане. Для аналізу сучасних тенденцій дії в часі рішень КСУ також досліджувалися окремі аспекти питань обов'язковості та остаточності ухвалених ним рішень і висновків.

Виклад основного матеріалу. З прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII в оновлених редакціях процесуальних кодексів був деталізований перелік виключних обставин, які є підставами для перегляду судових рішень [1]. Наприклад, відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 320 Господарського процесуального кодексу України, п. 1 ч. 5 ст. 361 Кодексу адміністративного судочинства України, п. 1 ч. 3 ст. 423 Цивільного процесуального кодексу України однією з таких виключних обставин є встановлена Конституційним Судом України неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їхнього окремого положення, застосованого (не застосованого) судом під час вирішення справи, якщо рішення суду ще не виконане [2–4]. Під час розгляду заяви про перегляд за виключною обставиною, підставою

якої є факт визнання Конституційним Судом України (далі – КСУ) норми неконституційною, суди стикаються із проблемою ретроактивної дії рішень КСУ. Вирішуючи завдання забезпечення ефективного захисту прав осіб, чиї права порушені через закон, який визнано неконституційним, вони фактично мають поширювати рішення КСУ на обставини, які виникли (склались) до його прийняття.

Перша судова практика демонструє намагання судів не виходити за межі ст. 152 Конституції України (далі – КУ), заперечуючи, відповідно, ретроактивну дію рішень КСУ та/або зазначаючи, що рішення КСУ призводять до зміни законодавчого регулювання лише для праводносин, що матимуть місце з дати ухвалення рішення КСУ [5–9]. Відповідно до ст. 152 КУ закони, інші акти або їхні окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність із дня ухвалення КСУ рішення про їхню неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення [10].

Згідно з ч. 4 ст. 368 Кодексу адміністративного судочинства України за результатами перегляду рішення, ухвали за нововиявленими або виключними обставинами суд може:

1) відмовити в задоволенні заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами або залишити відповідне судове рішення в силі;

2) задовольнити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, скасувати відповідне судове рішення та ухвалити нове рішення чи змінити рішення;

3) скасувати судове рішення і закрити провадження у справі або залишити позов без розгляду [3].

Аналіз зазначених вище ухвал Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду дає змогу зробити висновок, що Суд залишав заяви про перегляд за виключними обставинами без задоволення. Тобто для заявника, який звертався із заявою про перегляд судового рішення за цією виключною обставиною, практика Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду є негативною, оскільки він не зміг відновити права, які фактично були порушені до набрання чинності рішенням КСУ про неконституційність норми, застосування якої до регулювання конкретних суспільних відносин призвело до порушення його права. Відсутність однозначності у вирішенні питання ретроактивності рішень КСУ зумовлена необхідністю пошуку відповідної хоча б частково такої складної питання правозастосування, як: 1) чи не відбувається нівелювання мети визнання неконституційності норми (акта) виключною обставиною у разі, якщо рішення, в якому застосовано неконституційний закон, не скасовується; 2) чи не відбуватиметься порушення принципу правової визначеності, який вимагає передбачуваності регулювання праводносин; 3) ефективність механізму відновлення права людини за наслідками ухваленого для неї рішення КСУ з врахуванням відмінних процесуаль-

них наслідків рішень КСУ за конституційними скаргами та конституційними поданнями, зверненнями.

Отже, проблеми, породжені введенням до процесуальних кодексів України норми, якою до переліку виключених обставин для перегляду судових рішень включено встановлення КСУ неконституційності (конституційності) закону, іншого правового акта чи їхнього окремого положення, застосованого (не застосованого) судом під час вирішення справи, якщо рішення суду ще не виконане, потребують широкої фахової дискусії з вивченням зарубіжного досвіду, зокрема, через залучення міжнародних експертів. Для реалізації цього завдання, зокрема, 6 вересня 2019 року в Касаційному адміністративному суді у складі Верховного Суду відбувся круглий стіл «Проблеми застосування оновленого Кодексу адміністративного судочинства України в частині впровадження рішень Конституційного Суду України» [11].

Відсутність однозначності щодо можливих юридичних наслідків виявляється також під час вирішення питань перегляду правових позицій КСУ.

Із прийняттям Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року, № 2136-VIII законодавець у ст. 92 заклав можливість для КСУ розвивати і конкретизувати юридичну позицію Суду у своїх наступних актах, змінювати її в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд під час висловлення такої позиції, або за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду [12].

У зв'язку з цим окремої уваги заслуговує питання повторного прийняття закону або окремих його положень, визнаних рішенням КСУ неконституційними, та внесення змін до закріплених у Конституції норм, щодо яких є рішення КСУ про офіційне тлумачення їхнього змісту в попередній редакції (тобто до внесення змін). Передбачена законодавством можливість для КСУ розвивати і конкретизувати юридичну позицію у своїх наступних актах, змінювати її в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд під час висловлення такої позиції, або за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду є важливою умовою реагування на суспільні відносини в державі, які не характеризуються статичним станом. Безспірність факту неконституційності окремої норми чи акта загалом буде правильною за умови дотримання процедури визнання нормативно-правового акта, його окремих положень неконституційними, наведення у рішенні переконливого правового обґрунтування. Водночас не можна повністю відкидати можливість помилки у прийнятті рішення конституційною юстицією, зокрема, з питань конституційності. З цієї позиції можливість відновлення парламентом або іншим органом положень, безпідставно визнаних неконституційними, слід розгля-

дати як важливий стримувальний фактор для органів конституційної юрисдикції.

Чинність дії в часі рішення КСУ про офіційне тлумачення КУ визначається чинністю норми права, що тлумачиться. Правозастосування норми Конституції, щодо якої є офіційне тлумачення КСУ, ускладнюється у разі зміни її змісту. Важливо враховувати, що рішення КСУ про офіційне тлумачення Конституції України має зворотну силу. Її межі визначаються моментом набрання чинності самими положеннями Конституції, що офіційно тлумачаться. Якщо рішення КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції не відповідають акти їх застосування, останні підлягають скасуванню. Це стосується і тих норм Конституції, зміни до яких було внесено внаслідок набрання чинності законом України про внесення змін до КУ.

Крім того, положення КУ завжди мають той зміст, який розкрито офіційним тлумаченням, і вони повинні застосовуватися відповідно до цього змісту. Згадана вище ст. 92 Закону України «Про Конституційний Суд України» дає змогу зробити висновок, що КСУ не пов'язаний жорстко раніше прийнятими рішеннями і може від них за певних умов відступати. Це зумовлено тим, що під час зміни умов правового регулювання, які мали місце під час формулювання попередніх юридичних позицій, КСУ коригує вже сформульовані позиції з врахуванням нових обставин. При цьому відхід (відступ) від раніше сформульованих юридичних позицій не призводить до перегляду загалом судової практики КСУ. Прийнята юридична позиція зберігає свою юридичну силу, і КСУ може до неї повернутися у майбутньому, коли вона буде відповідати ситуації, що мала місце в державі. Водночас важливо зазначити, що процес перегляду вже прийнятих правових позицій не повинен бути довільним, хаотичним, а має базуватись на обґрунтованості підстав перегляду, тобто обставин, які його «спровокували».

Наприклад, жваву дискусію серед громадськості, науковців, юристів-практиків викликав законопроект № 1013 «Про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії)» від 29 серпня 2019 року, який згідно з Постановою Верховної Ради України № 28-IX від 3 вересня 2019 року направлений до КСУ [13]. Станом на 8 жовтня 2019 року на засіданні Великої палати КСУ було розглянуто питання щодо визначення форми конституційного провадження у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності цього законопроекту вимогам статей 157 і 158 КУ. Було постановлено Ухвалу про розгляд справи на пленарному засіданні у формі усного провадження.

Зокрема, небезспірною є позиція, згідно з якою:

- 1) єдиним виходом для послідовників скасування адвокатської монополії є одночасне прийняття закону про зміни відповідних процесуальних норм, і, відповідно, скасування адвокатської монополії в КУ не означає її скасування в процесуальних кодексах;
- 2) суть норм КУ, які тлумачились у рішенні КСУ

№ 23-рп/2009 від 30 вересня 2009 року у справі про право на правову допомогу, не змінювалась [14]. Перше твердження спростовується ст. 8 КУ, згідно з положеннями якої в Україні визнається та діє принцип верховенства права, а норми КУ є нормами прямої дії, та ч. 1 ст. 129 КУ, згідно з якою суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним і керується верховенством права. Наприклад, відповідно до ч. 6 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України, якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить КУ, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми КУ як норми прямої дії [4]. Щодо другого твердження, то можна погодитись лише частково. Наприклад, Законом України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року було внесено зміни, зокрема, до ч. 1 ст. 59 КУ, яку КСУ офіційно витлумачив у 2009 році [15; 16]. Офіційне тлумачення ч. 1 ст. 59 у новій редакції (після внесення змін) Конституційним Судом не здійснювалось.

Варто враховувати, що за офіційного тлумачення встановлюється той смисл норми, який у неї вкладено. Але, незважаючи на відсутність офіційного тлумачення нової редакції ч. 1 ст. 59 КУ, вона повинна застосовуватися відповідно до змісту, закладеного законодавцем. Кращому розумінню її дійсного змісту сприяє Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [17]. Зокрема, абз. 2 п. 3.12 визначено, що з метою істотного підвищення якості представництва особи в суді, а також встановлення конституційного підґрунтя для створення єдиної правничої професії передбачено, що виключно адвокат здійснюватиме представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Тобто мова йде про можливість для особи отримати високоякісні правничі послуги, які може забезпечити лише професійний адвокат, який пройшов спеціальну підготовку, а не будь-яка інша особа. Зазначені зміни розширили можливості особи на отримання саме професійної правничої допомоги та заклали основу для подальшого реформування інституту адвокатури шляхом створення в Україні єдиної самоврядної правничої професії, що мало сприяти реалізації принципу верховенства права.

З дією рішень КСУ в часі безпосередньо пов'язано питання щодо їх обов'язковості, остаточності та можливості/неможливості оскарження.

Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року до Конституції України було введено ст. 151-2, положення якої містять норму про обов'язковість, остаточність і неможливість оскарження **рішень та висновків, ухвалених КСУ** (напівжирний шрифт – *Є. Ч.*) [15]. Неоднозначність розуміння меж застосування цієї норми може спричинити правову невизначеність. Причиною невизначеності є питання про те, які саме рішення КСУ не можуть бути оскаржені: будь-які рішення, що їх приймає КСУ на своїх засіданнях, зокрема, у формі постанов на засіданнях і спеціальних пленарних засіданнях, чи лише рішення з питань, пов'язаних із здійсненням конституційного провадження за наслідками розгляду справ за конституційними поданнями, конституційними зверненнями та конституційними скаргами. Згідно з представленою на офіційному сайті КСУ інформацією, у Суді розглядається справа за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 151-2 Конституції України. Ухвалою колегії суддів КСУ за цим конституційним поданням було відкрито конституційне провадження, справа розглядається з 12 вересня 2019 року. Станом на 4 жовтня 2019 року рішення КСУ в цій справі ще не ухвалено.

Висновки. Аналіз сучасних тенденцій у практиці КСУ дав змогу дійти висновків, по-перше, про проблемність ретроспективного аспекту в рішеннях КСУ в частині забезпечення ефективного та справедливого механізму відновлення права людини за наслідками ухваленого для неї рішення КСУ про неконституційність норми; по-друге, про зворотну силу рішень КСУ про офіційне тлумачення та необхідність застосування норм КУ відповідно до їхнього змісту з огляду на наміри-цілі законодавця, які в них закладені; по-третє, про необхідність розуміння змісту ст. 151-2 КУ в частині пошуку відповіді на питання, чи всі рішення КСУ не можуть бути оскаржені.

Подальшого наукового розроблення потребують питання реформування інституту конституційної скарги, перегляду юридичних позицій КСУ та механізму виконання його остаточних рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n6636> (дата звернення: 05.09.2019).
2. Господарський процесуальний кодекс України: в редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 05.09.2019).
3. Кодекс адміністративного судочинства України: в редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 05.09.2019).
4. Цивільний процесуальний кодекс України: в редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 05.09.2019).
5. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 23 січня 2019 р. у справі № 820/2462/17. *Офіційний вебпортал «Єдиний державний реєстр судових рішень»*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7950941> (дата звернення: 01.10.2019).
6. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 14 серпня 2019 р. у справі № 818/1807/18. *Офіційний вебпортал «Єдиний державний реєстр судових рішень»*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83647451> (дата звернення: 01.10.2019).

7. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 8 серпня 2019 р. у справі № 811/1285/18. *Офіційний вебпортал «Єдиний державний реєстр судових рішень»*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83513339> (дата звернення: 01.10.2019).

8. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 5 вересня 2019 р. у справі № 520/9386/18. *Офіційний вебпортал «Єдиний державний реєстр судових рішень»*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84076812> (дата звернення: 01.10.2019).

9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 19 листопада 2019 р. у справі № 755/4893/18 (755/18431/15-а). *Офіційний вебпортал «Єдиний державний реєстр судових рішень»*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77968276> (дата звернення: 01.10.2019).

10. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР, зі змінами. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 01.10.2019).

11. Круглий стіл, організований Касаційним адміністративним судом у складі Верховного Суду «Проблеми застосування оновленого Кодексу адміністративного судочинства України в частині впровадження рішень Конституційного Суду України» 6 вересня 2019 р. URL: (<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/776896>).

12. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136- VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 35. Ст. 376.

13. Законопроект № 1013 «Про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії)» від 29 серпня 2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1013&skl=10.

14. Див.: Нуралин Н. Изменения ничего не изменят. Не заметит отмены. *Юридическая практика*. 17 сентября 2019 г. № 38 (1134). С. 9.

15. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. № 1401- VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 28. Ст. 532.

16. Рішення Конституційного Суду України № 23-рп/2009 від 30 вересня 2009 р. у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу). *Офіційний сайт Конституційного Суду України*. URL: <http://www.ccu.gov.ua>.

17. Пояснювальна записка до проекту закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» 3524 від 25 листопада 2015 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209.